

KOVÁCS ÉVA

Beszélgetés Bojtár B. Endrével a *Házak* című filmről

*„Ha Allah madárrá változtatna,
akkor egy bombát fognék a csőrömbé...!”*

– 1996 őszén, egy évvel Dayton után forgattatok egy dokumentumfilmet, amely megrázóan mutatta be a délszláv háború egyik legfájdalmasabb témáját, a menekült-kérdést.¹ A nyersanyagból készült harminc perces változatot *Házak* címmel a Magyar Televízió sugározta – a szokatlanul eredeti és bátor filmet azóta sem lehetett látni sehol.

– Hadd mondjam el rögtön az elején, hogy egy nem létező filmről beszélünk. Nem tudom, megőrizték-e egyáltalán ezt a műsort az MTV archívumában, az viszont szinte biztos, hogy a vágatlan, több órás nyersanyag elveszett. Dokumentum- és híradófilm kevercse lett, a *Tranzit* című, fél órás, azóta megszűnt magazinműsornak készült. Eredetileg csupán betétdarabnak szántuk, végül az egész műsort kitöltötte. Két hetet forgattunk mindössze. Ha megnézem a vágásokat, a film struktúráját, a befektetett csekély pénzt és időt, akkor azt kell mondjam, hogy ez a film amolyan *minimal art*nak tűnik, ami persze nem tesz jót neki. A korlátozott műsoridő miatt iszonyú gyorsra és elképesztően töményre kellett vágni a filmet. Igaz viszont, hogy szerintem a dramaturgiája elég jól ki van találva.

– *Szükségből erény lett: a gyors snittek, a tömör információk és a drámai zene mintegy behúznak a történetbe, felkavarnak. Mai szemmel, ahogy a konkrét események lassan elhalványulnak, a film drámai üzenete talán még inkább felerősödik: nincs visszaút a menekültek számára. Szerintem ez a dokumentarista dramaturgia és vágás emeli ki a híradófilmek közül ezt az alkotást. No meg az eredeti*

¹ Az útról készült egy tudósítás is. Lásd: Bojtár B. Endre: Bosznia békeidőben: *Házak*. In: Magyar Narancs 1996.10.17.

koncepció: azt találtad ki ugyanis, hogy nem egyszerűen bemutatom a különböző menekülteket, hanem egymás történeteivel is konfrontálok őket.

– Igen, ez egy nagyon kegyetlen ötlet volt és nagyon a tisztesség határára mozgott. Amibe persze előtte bele se gondoltam, viszont a forgatóskor is meg a vágáskor is azzal a kérdéssel szembesültem, hogy mennyire van jogom beleavatkozni ezeknek az embereknek az életébe, mennyire van jogom felborítani azt a törekeny pillanatnyi nyugalmukat, amelyben akkoriban vagy a menekülttáborban, vagy mások házában tengették az életüket.

– Ezt az attitűdöt én inkább *antropológiainak, sőt, akcionalista szociológusainak* nevezném, hiszen párbeszédbe vontad azokat, akik már régesrég nem voltak, mert nem is lehettek dialógusban egymással.

– Kedves, hogy ezt mondod. Azt találtam ki, hogy szembesítsük az elűzötteket azokkal, akik a házukba kerültek és most ott laknak. Akiket persze szintén elűdöztek valahonnan. A debreceni laktanyában felállított menekülttáborban kezdtük a forgatást. Akkortájt úgy ezren, kétezren

lehetek ott, elsősorban nők és gyermekek, csonka családok. Bosnyákok, vagy ahogy a háború idején nevezték őket, helytelenül, muzulmánok. Nagyon egyszerű, falusi emberek, Északkelet-Boszniából, Brcko környékéről, illetőleg a Drina-völgyéből. Mind a két helyen rettenetes dolgok történtek. A Drina-völgye Szerbiával határos – ott horvátok nem is éltek – és tradicionálisan az egyik legérzékenyebb, legrettenetesebb vidék. A szerb-muzulmán viszony már évszázadok óta nagyon baljós arrafelé, és ahogy „folysz” lefelé a Drinán, úgy válik még szörnyűbbé.

Tehát elmentünk Debrecenbe, felvettünk hat interjút, ezekben a menekültek elmondták, hogy mi történt velük, milyen lakásban vagy házban laktak, és felvettük azt is, hogy mit üzennek azoknak, akik ma a házukban élnek. És megígértük, hogy visszamegyünk majd, és megmutatjuk nekik a házukat. Nekik ez volt a legfontosabb, ezzel lehetett becsalogatni őket a filmbe. Az ötlet az volt, hogy ugyanevvel a módszerrel végigmegyünk az egész láncon: a debreceni menekültek házaiban lakók házeit is megkeressük, és – mivel tudtuk, hogy ők is úgy kerültek e házakba, hogy valahonnan elűzték őket – ők is üzenhetnek azoknak, akik az ő házukban laknak, és válaszolhatnak a debreceniek üzenetére, és így tovább. Az elején persze gőzünk sem volt, hogy hány lépésig jutunk majd el, azaz hány ember lakik más házában, de arra el voltunk szánva, hogy a területszerző háborúnak ezt a nagyon személyes oldalát megmutassuk. Az már külön szerencse volt, hogy a nyomok végül nemcsak a bosnyák Bosznia-Hercegovina területére, konkrétan Sanski Mostba vezettek vissza, hanem a horvát részre, Jajcába is. Egy-egy ház „kis” történetéből bizonyos értelemben felfejthetővé vált a háború „nagy” – politikai és katonai – története is. A filmben végül két ilyen menekült-láncot mutattunk be.

– *Akkor, ha már a nyersanyag elveszett, dokumentáljuk a dokumentumot: meséld el a forgatás történetét!*

– Debrecenből Belgrádba utaztunk, ott székelt akkoriban az IFOR. Azok megmondták nekünk, hogy semmi garanciát nem vállalnak értünk, azaz a saját felelősségünkre csinálunk mindent, de végül kaptunk tőlük egy igazolványt, ami a későbbiekben mégis nagyon jól jött. A belgrádi cimboráim összehoztak olyan újságírókkal, akik segítettek kapcsolatot teremteni a boszniai helyi erőkkal. Ezek az újságírók egyébként mind azt mondták, hogy ez nagyon hülye ötlet, és mondjam meg a szerkesztőmnek, hogy ne csináltasson ilyet velem. Én akkor eléggé meg is ijedtem, de elvégre magam akartam ezt a filmet megcsinálni, senki sem kényszerített. Mai fejjel nem tudom, mit tennék, valószínűleg hazajönnék.

Hárman voltunk, az operatőr, Varga Szabolcs, Szántó Feri, a rendező, meg én. De lényegében – mint egyedüli, aki ismerte a nyelvet – minden felelősség rajtam volt, hogy hova megyünk, mit csinálunk.

Az első címünk Brckoban volt. Brcko azért fontos város, mert a brckoi korridor köti össze a boszniai Szerb Köztársaság, a Republika Srpska nyugati meg keleti felét, tehát Banja Lukát és a Drina mentét. Akkor még nem lehetett tudni, ki kapja meg, a bosnyákok vagy a szerbek, Dayton ezt függőben hagyta. 1996-ban még szerb kézen volt, bosnyákok nem voltak a városban. Nagyon súlyos dolgok történtek itt a háború alatt, amiről mi hál' istennek akkor még nem tudtunk, de az egyik első hágai ítéletből ez később persze kiderült.² Baromi sok ENSZ-katona volt a városban, pont a függő státusz miatt. Fedezni akartuk magunkat, hogy a szerb rendőrök és más paramilitáris rendfenntartók ne zavarják meg a forgatást, ezért először a polgármestert kerestük meg, és meghallgattuk, hogy miket gondol a világról. Szerb volt az illető, és nyilvánvalóan „alá” kellett kérdezni, hogy lássa, „barátságos” tévéstáb vagyunk. Aztán megkerestük azt az első címet, amit Debrecenben kaptunk.

Egy fél órát szarakodtam azon, hogy mit mondunk majd, mikor bekopogunk. Mondjuk azt, hogy „a Magyar Televíziótól vagyunk, hoztunk ennek a lakásnak, melyet Ön kvázi bitorol, a tulajdonosától egy kis üzenetet, és ön is üzenhet neki!” Úgy éreztem, már az ajtóban állva, hogy ez abszurdum. Hogy képtelen leszek olyan helyzetet teremteni, amelyben egy ilyen kérdés feltehető. Miért nem töri össze erre a csontomat, vagy miért nem hívja majd rám ezek után a rendőrséget?

Végül aztán sikerült elérni, hogy az a házaspár, aki ott lakott, szóba álljon velünk. Sőt, hogy érdekelje őket a dolog, hogy megnyíljanak. Valószínűleg azért, mert egyrészt maguk is áldozatok voltak, másrészt, mert feltehetően semmilyen erőszakos tettet nem hajtottak végre a háború alatt. A családfő egyébként a Jugoszláv Néphadsereg polgári alkalmazottja volt, és ezért lakott szerb létére a háború előtt a bosnyák-horvát többségű Jajcában. És talán felkeltette az érdeklődésüket a lehetőség, hogy ők is üzenhetnek.

Őket egyébként Jajcából 1995-ben penderítették ki, amikor a horvát hadsereg elfoglalta a várost. Azért mondom, hogy el-, és nem azt, hogy vissza, mert bár Jajce Boszniában van, a Föderáció területén, *de facto* végül

---

² Lásd: <http://www.un.org/icty/pressreal/jel-sumj991214e.htm>.

is horvát város lett, ahonnan nem csak a szerbeknek, de a bosnyákoknak is el kellett menniük.

Elkészült az első anyag, mentünk tovább a második címre. Ez egy Kozluk nevű faluban volt, ami már kicsit délebbre van, a Drina boszniai partján. Azt csak később tudtuk meg, hogy állatira nem kellett volna odamennünk. Ugyanis az történt, és ezt csak harmadnap tudtam meg, már Szarajevóban, az újságokból, hogy a Kozluk környékéről, Jusiciből elűzött muzulmánok, akik 1992-ben nem külföldre menekültek tovább, hanem valahová a Föderáció területére, tehát bosnyák területre, éppen azokban a napokban próbáltak visszamenni. Ez a kísérlet nagyon kockázatos volt, mert a szerbek természetesen nem akarták őket visszaengedni, tehát az IFOR-nak kellett közbelépnie.³ És akkoriban az összes szerbet rettenetesen izgatta, hogy vajon meddig megy el az IFOR a bosnyákok támogatásában.

Megérkezünk Kozlukba, szombat délután van, ott üldögélnek a férfiak egy padon. Megkérdezzük, hol van a nem-tudom-milyen utca. Erre nekik rögtön leesik, hogy a ház, amit keresünk, az a muzulmán *mahalában*⁴ van. Mi persze nem sejtettük, hogy hiába volt vegyes lakosságú Kozluk, az egyes népek mégis elkülönültek egymástól. És persze azt sem tudtuk, hogy ők viszont tudják, mit keresünk. Á, nem tudják, hol van ez az utca, rázták a fejüket, fogalmuk sincs. Viszont nyilván gyanússá váltunk: miért keresünk mi egy „muzulmán” házat? De mi akkor még ezt sem érzékeljük. És elkezdjük keresni azt a házat a saját szakállunkra. De nem találtuk, mert a szerb hatóságok, miután elűzték vagy megölték az ott élő bosnyákokat, megváltoztatták az összes utca nevét, a házsámokat levették, az útjelző táblák rossz irányba voltak fordítva. Annyira átszervezték a teret, hogy egyáltalán nem lehetett tájékozódni. Ennek lehetett persze valami katonai oka is, elvégre az újonnan elfoglalt területek lakói mindig nagyon tartanak attól, hogy visszajön az ellenség. De az is lehet, hogy „csupán” meg akarták kímélni magukat attól, hogy bármi a tegnapi szomszédjaikra, meg azoknak a sorsára emlékeztesse őket. Azt megint már csak Debrecenben tudtam meg, mikor visszamentünk oda, hogy a kozlukai bosnyákokkal mi történt: amikor 1992-ben a szerbek végleg átvették a város irányítását, kaptak 15 percet, hogy összepakoljanak. A hangszórón bemondták, hogy

³ Lásd: <http://www.aimpress.ch/dyn/trae/archive/data/199706/70623-004-trae-sar.htm>.

⁴ mahala=kerület, városrész /török/

a főtéren van a gyülekező, lehet távozni. Az volt az *Appelplatz*. És aki el tudott menni, még jól járt, mert életben maradt.

Na, de menjünk vissza a sztoriba. Elveszetten ténferegünk. Egyre baljósabbá vált az egész, emberek szivárogtak ki a házakból és kérdezték, hogy mit keresünk itt. Oké, már itt sem vagyunk, mondtuk, de hiába, már nem sikerült lepattannunk, bevittek minket a rendőrségre. Ott voltunk 6–7 órát. Kihallgattak minket, hogy mit keresünk itt. Azzal gyanúsítottak bennünket, hogy kémkedni jöttünk. És ekkor segített az IFOR-igazolvány: azt hitték, hogy az IFOR-nak dolgozunk, vagy hogy az IFOR majd keresni fog minket. Két rendőr faggatott, ahogy a nagykönyvben, egy *good guy* és egy *bad guy*. Próbáltam elmagyarázni, hogy tisztességes vállalkozás a miénk, hiszen a szerb menekültek házait is igyekszünk megkeresni. Fenyegetőztek, hogy megvernek minket, meg mást is mondtak, és egyáltalán nem hatotta meg őket a szövegem. Telefonáltak Zvornikba, a kapitányságra, egyébként Zvornik is szerepel egy csomó hágai ítéletben,⁵ de szombat délután volt, nem nagyon találtak embert, aki dönthetett volna a sorsunkról. Végül azt mondták, takarodjunk. Na, ezt nem kellett megismételniük. Nagyon barátságatlan vidéken vezetett az út, a hegyeken keresztül, a Föderáció területére, a falvakban sehol nem égett a lámpa, nem tudtad, hogy vannak-e ott emberek, s ha vannak, élők vagy halottak? Eléggé be voltunk tojva, mit ne mondjak. Emlékszem, amikor végre megérkeztünk a kivilágított IFOR *checkpoint*-hoz, és az IFOR elkezdte ellenőrizni a papírjainkat, akkor egy fehér VW-Golf fékezett, még a sötét részen, majd megfordult és eltűnt. Máig nem tudom, hogy csak követtek minket, vagy utol is akartak érni...

Ráadásul, mivel ez a kozluki cím ugyebár nem működött, még vissza kellett mennünk egy másik házhoz, a szerb részre, Janjába. Még egy láncrea ugyanis mindenképpen szükségünk volt a filmhez, egy kevés lett volna. Janja félúton van Brcko és Zvornik között. Emlékszem, azon morfondíroztam, hogy Janja vajon a zvorniki rendőrséghez tartozik-e, vagy a brckoihoz, mert ha a zvornikihoz, akkor talán nem volna helyes ugyanott próbálkoznunk. Itt sem volt segítségünk – ismét a szerencsére és saját talpraesettségünkre bízunk magunkat. De bejött, probléma nélkül. Ez volt az a ház, ahová az az idősebb szerb házaspár költözött be, akik Sanski Mostból menekültek el, amikor 1995 őszén a bosnyák hadsereg híres 5. hadteste visszafoglalta a várost a szerbektől.

⁵ Lásd: <http://www.un.org/icty/pressreal/2003/p809-e.htm>.

– *Volt tehát két szerb menekült családotok. Most már az ő házukat keresték a Föderáció területén: ha jól értem, Jajcében, ami horvát kézen volt, és Sanski Mostban, amit viszont a bosnyákok kaptak vissza...*

– Pontosan. Jajcében először megint a polgármestert kerestük fel, aki nyilatkozott, és engedélyezte a forgatást, ami nem jelentette azt, hogy egy meggypiros Mercedes, oké, diszkrét távolságban, de ne lett volna mindvégig a nyomunkban. Egy elpusztított lakótelepen megtaláltuk azt a házat, amelyben a brckoi szerb család lakása volt, egy sokemeletes panelt, amely tökéletesen ki volt égve, le volt rabolva. Volt ott mégis valami élet, lakott még ott néhány ember, több magas épület is állt. Valószínű, hogy azok laktak ott, akik valamilyen kapcsolatban álltak a jugoszláv hadsereggel, akár mint polgári alkalmazottak, akár mint katonák, minek következtében a horvátok, mikor 1995-ben visszaszerezték ezt a területet a szerbektől, nem ambicionálták, hogy megtartsák ezeket az ingatlanokat, hanem kifosztották, felégették. Ez a lakás megszűnt létezni. Nyilvánvaló volt, hogy a brckoi interjúpartnereinknek nincs hová, mibe visszamenniük. Ráadásul itt vált világossá számomra, és nagyon rossz érzés támadt ettől bennem, hogy a jajcei horvátok egyáltalán nem gyűlölik kevésbé a bosnyákokat, mint a zvorniki szerbek. Ennyiben volt értelme beszélgetni a jajcei horvát polgármesterrel.

Ahogy mentünk végig a falvak mentén Lasva völgyében, látszott, hogy az egyik falu horvát, a másik bosnyák, az egyik horvát, a másik bosnyák. Elvben persze a Föderációhoz tartozott mind-egyik, de a döntő mégis az volt, hogy ki tudta megvédeni az adott falut: először a szerbek, aztán meg egymás ellen. Az adta később, békeidőben az önkormányzatot és a helyi rendőrséget. Mire mi ott jártunk, addigra a térbeli etnikai elkülönülés, ebben a pepita formában, már teljes volt. Pedig Nyugat-Boszniában sokkal harmonikusabb volt az együttélés korábban, mint a hercegovinai részeken. Ahhoz kellett egy miniháború a Vance-Owen terv⁶ után, amely egyébként egy rettenetesen elhibázott dolog volt, hogy az etnikai viszonyok a Lasva-völgyében is végzetesen megromoljanak. De Jajcében véget ért az egyik láncunk. Abban a lakásban nem lakott senki.

– *És ugyanígy véget ért a másik lánc is Sanski Mostban.*

⁶ Hámori Gergely: Maratoni közvetítés. Forгатókönyvek Bosznia-Hercegovina helyzetének rendezésére. In: *Magyar Tudomány* 2002/2. <http://www.matud.iif.hu/02feb/hamori.html>.

– Sanski Most akkoriban határváros volt, azaz a demarkációs vonal a város északi határán futott. Még most is az. Rettenetes volt az út oda. Szarajevóból először a szerb entitáson kellett átautózni. Ahogy egy Kljuc nevű kisvárosnál átléptünk a bosnyák területre, arra a részre, amely három éven át szerb megszállás alatt volt, és ahol szintén nagyon kegyetlen dolgok történtek,⁷ tisztára, mintha valami kísértetfilmben lettünk volna hirtelen. Üres, szétlőtt házak, lakatlan falvak harminc kilométeren át. Kőd. És sejted, mi történt a lakókkal... Sanski Mostban elkezdtük keresni a házat. Nem volt könnyű. Van egy címed, ami már nem létezik. De ott már volt egy segítők. Megtaláltuk a házat. Illetve azt, ami maradt belőle: a házat ugyanis felrobbantották. Nem az, hogy megsérült a harcokban. És a többi, szomszéd házzal ugyanez történt. Ezért gondolom, hogy ez a városnak a szerbek által lakott része volt. Vagy az egyik ilyen része. Egy meglehetősen gazdag környéket képzelj el, egyetlen lélek sem élt már akkor benne, és az összes házat felrobbantották. Itt nagyon nagy volt a mozgás, hiszen '92 előtt túlnyomórészt muzulmánok laktak itt, '92-'95 között szerb fennhatóság alatt állt, ekkor irtották ki megűzték el a bosnyák lakosságot, majd '95-ben ismét bosnyák fennhatóság alá került, ekkor űzték el a szerbeket, így a mi beszélgetőpartnerünket is. Forgattunk egy keveset a romok között, és söpörtünk haza.

– *Ezzel azt mondd, hogy nem mentetek vissza a szerb menekültekhez, hogy megmutassátok: elpusztult a házuk?*

– Azt. Nem volt ki üzenjen. Azt meg, hogy visszamenjünk Brckóba meg Janjába, hogy annak a két családnak megmutassuk a lakásuk, illetve a házuk romjait, én már nem akartam. Megígértük, persze, és biztos drámai képeket lehetett volna felvenni, ahogy nézik a videót, de nem. A második hét végére amúgy is elég erős levertség lett úrrá rajtunk, az egész út, a hely, a történetek, amit hallottál, az állandó félelem, nagyon nyomasztó volt. Már csak a debreceni vizionlátogatás volt hátra.

– *Van egy epizódja a filmnek, ami Gorazdében játszódik és több szempontból is kilóg a többi közül. Egy család férfitagjait látjuk, akik a korábbi szereplőkkel ellentétben nem lettek elűzve és éppen a szétlőtt házukat próbálják helyreállítani. Bosnyákok, akiknek a családját saját szerb szomszédjaik részben kiirtották, de a várost végül nem tudták a szerbek mégsem elfoglalni, így a szerb gyilkos szomszédoknak el kellett menekülniük.*

---

⁷ Lásd: <http://www.un.org/icty/indictment/english/ark-ii970930e.html>.

– Igen, ők a város védői voltak. Dramaturgiailag, hogy ne mondjam „művészileg” nem tartozik bele a filmbe, külön filmet kellett volna ebből a történetből csinálni, de erre nem volt lehetőségünk.

– *Én máshogy érzem. Szerintem az ő történetük „művészileg” is beletartozott a te nagyobb elbeszélésedbe, éppen a kontraszt okán: látunk egy olyan történetet, amelyben végül nem kellett elmenekülni, sőt, ők vérdíjazatokkal, de mégiscsak megvédték a házukat. Noha a ház semmi-vel sincs jobb állapotban, mint azok a házak, amelyek elhagyott, elpusztított házakként szerepeltek a filmben, de mégiscsak benne maradtak a tulajdonosai és megpróbálnak ott új életet kezdeni.*

– Gorazde az egyike volt a három kelet-boszniai enklávénak, amit a szerbek 1995-ig nem tudtak elfoglalni. Sőt, Gorazdet akkor sem, az mai napig a Föderációhoz tartozik, Daytonban meg tudták tartani. A másik kettőt, Srebrenicát meg Zepát nem, azt '95-ben, mint tudjuk, elfoglalták a szerbek. De Gorazde 1992-től ugyanolyan blokád alatt volt, mint Srebrenica. A bosnyák hadsereg gyenge volt ahhoz, hogy felszabadítsa, a szerbek időnként sikertelenül próbálkoztak az elfoglalásával, de a NATO olyankor közbeavatkozott, még ha jobbára szimbolikusan is. Ennek a városnak, szemben Srebrenicával, ez volt a szerencséje: hiába védtek hősiesszen a lakói, ha a NATO nem áll a sarkára, ugyanaz történik vele, mint Srebrenicával.⁸ Ebben a városban tehát éveken keresztül permanens harci helyzet volt. A forgatáskor és a vágáskor nem gondoltam erre a szempontra, amit mondasz, de igaz. Én egyszerűen csak meg akartam mutatni ezt a tragédiát is.

– *És akkor, ezek után visszavittétek az üzeneteket a debreceni menekülttáborba?*

– Igen. Nagy felfordulást okozott ott ez az egész. Először ahhoz a férfithez mentünk, akinek a kozluki házát kerestük. Egy pillanat alatt összegyűlt hatszáz ember, hogy „megjöttek a tévések és meg fogják mutatni a házainkat”. Én megpróbáltam elmagyarázni, hogy nem így van, de hatszáz embernek én nem tudok semmit elmagyarázni. Nagyon ellenségesé vált a hangulat velünk szemben, hogy „az én házam hol van? Azt miért nem mutatjátok meg?”. Úgy élték meg, hogy mi hírt hozunk az egész közösségnek az otthonaikról. A kozluki férfi is nagyon elkeseredett attól, hogy nem találtuk meg a házát. Elmondtam neki, hogy mi történt, ő hál'istennek megértette, és sikerült lecsillapítania a többieket. Úgyhogy végül

⁸ Vö. Bojtár B. Endre: Srebrenica, 8 év után. In: Népszabadság on-line, 2003. július 26. lásd: <http://www.nol.hu/cikk/120053/>

csak azzal a két emberrel készítettük el a záróinterjú, akiknek üzenetet is hoztunk. És itt lett a történetnek vége. Számomra is nagyon megrázó volt ez az egész és nagyon utáltam is magunkat érte. A végén már úgy éreztem, hogy igazából ehhez senkinek semmi köze. Annyira személyessé vált a háború. Ült ott az a két ember, és összeomlottak. Annyira erős volt a reakciójuk, a kétségbeesés, a felháborodás, a gyűlölet, hogy nem is lehetett egy az egyben belevágni a filmbe. Csak miután megnyugodtak kissé.

Ez is egy dilemma volt: hogy nem lakkozom-e így egy kicsit a dolgot. Az alapötletben benne volt valami olyasmi elgondolás is, hogy hozzuk valamilyen módon párbeszédbe azokat az embereket, akik nem is ismerik egymást, de mégis iszonyatos módon beleavatkoztak egymás életébe. Ráadásul önhibájukon kívül. De ilyen nincs. Hiába tudták a bosnyákok, hogy az a két szerb család nem tehet semmiről, hogy nem ők a felelősök a balsorsukért, sőt, hogy ők is áldozatok, nem tudták nem vádolni őket. És nem azért, mert szerbek, bár részben biztos azért is, hanem személyesen. De ez kijön azért a tapintatosan vágott beféjező részből is. Ezért olyan elkésztető a film szerintem. Ez megváltoztathatatlan és kivédhetetlen dolog. A romlás, amit a háború a lelkekben okozott...

– *A filmben azt látjuk, hogy a menekültek azon túl, hogy elmesélik, mi történt velük, próbálnak magyarázatot is találni arra, hogy miért történt mindez velük. Ezek a magyarázatok rendre etnikai természetűek, kivéve a debreceni táborban élő Ginát, aki vegyes házasságban élt, s akit – és ez egyik nagy paradoxonja az egész történetnek – láthatóan mélyen traumatizált a háború. A filmet nézve az a fájdalmas felismerés nyílt belém, hogy a tudományos és politikai mainstream-re rímelő etnikai értelmezés, amely talán nem minden esetben fedi a valóságot (például ennél az asszonynál sem), mégis mintha megkönnyítené az érintettek számára a háborúból és az üldöztetésből fakadó traumák feldolgozását. Másfelől azonban egyúttal gyógyíthatatlan sebet üt a személyes identitáson azzal, hogy egy rendkívül zárt és megváltoztathatatlan kategóriát kényszerít az egyénre, amelyből rettenetesen nehéz aztán kiszállni. Az ethnic cleansing értelmezés ad ugyan egy közöséget, de bele is zár.*

– Ezt a legszemélyesebb tragédiát, az otthonod elvesztését szerintem lehetetlen nem etnikai alapon értelmezni. Ha valakit az etnikai hovatartozása miatt üznek el, veszik el a házat, akkor nem nagyon van más választása. A film ugye azt sugallja, hogy ez az egész egy rablőháború volt, azaz ennek a konfliktusnak az volt a létoka, hogy az egyik elvehesse a másik javait. De mégsem csak erről van szó, mert akkor miért robbantották volna fel a bosnyákok a szerbek házát, és miért tették volna tönkre például Jajcában

a horvátok a szerbek által beszennyezett otthonokat? Tudjuk, hogy a területi hódítás és a megszerzett földön keletkezett új államiság volt ennek a háborúnak a politikai indítéka. De az elűzöttek a személyes sorsukban ezt nemigen élhették meg máshogy, mint az etnikai hovatartozásukból származó büntetésnek, csapásnak, tragédiának. Tehát te, mint kívülálló megfigyelő állíthatod azt, hogy ez az etnikai magyarázat nem érvényes, vagy hogy ők rosszul tudják, de szerintem nem tisztelnéd a valóságot. A tapasztalatom úgy is, mint ennek a filmnek a készítőjéé, úgy is mint kiugrott kutatóé, aki nem mindent felejt el rögtön, amit erről olvas, pont az ellenkezőjét mondja. Egy etnikailag mélyen megosztott társadalomban, ahogy a szakirodalom az ilyet nevezi, az emberi cselekedetek minden dimenziójában és részletében ott az etnikai motiváció. Olyan mélységekig, hogy abba kívülálló bele se bír látni. Ezért volt az, hogy úgy mozogtunk a film készítésekor Boszniában, mint Alízka Csodaországban. És csináltunk önvészélyes hülyeségeket. Egy ilyen társadalom tele van tabukkal, tiltásokkal, erőszakkal. A teret ezek a szabályok szervezik. Az emberi kapcsolatokat. A hatalmi hierarchiákat. És persze jobbra úgy, hogy senki nem beszél róla szívesen, legalábbis az idegen előtt: mintha szégyellnék, mint egy csúnya betegséget a családban. És ettől a hallgatótól válik olyan titokzatossá is az egész. És bonyolulttá. Mindenki vakít. A Sanski Mostból elűzött szerb öregember azt mondja nekem, hogy neki muzulmán szomszédjai voltak, és nagyon jóba volt velük, és hogy üdvözli őket, adjuk át, ha arra járunk. Felsorolja a nevüket. Én meg, hülye marha, elfelejtem tőle megkérdezni, hogy milyen muzulmán szomszédokról beszél? Nem is az, hogy ilyenjei valószínűleg nem voltak, hisz ezt csak később sejtem meg, amikor látom, hogy szerbek között lakhatott. De Sanski Mostban 1992-ben meg 1993-ban elűzték vagy megölték az ottani bosnyákokat. Azok a bosnyákok, akik 1995-ben ott laktak, és akiknek átadhatnám az öregember üzenetét, jobbra friss betelepülők: menekültek maguk is. Az öregember ezt talán nem tudja: de azt igen, hogy a Sanski Most-i bosnyákokkal mi történt. Hisz látta! Miért mondja ezt mégis? Ezek a szabályok tehát nagyon is léteznek, és ha egy ilyen társadalom tagja vagy, nem tudod nem betartani őket. Vagy csak kisebb-nagyobb kockázatok árán. Gina, az az asszony, akit említettél, szerb volt, akit a debreceni táborban találtunk, a bosnyákok között. Őt a szerbek űzték el Janjából. De miért? Azért, mert a férje bosnyák volt. Muzulmán. Amikor elmentünk a házába, és megkérdeztük a szomszédait, azt üzenték neki, hogy őt szeretettel visszavárják, de a férje nem jöhet, annak nem

szabad. Gina tehát a maga módján megpróbált kilépni ebből a kalickából, de a „nemzet” mégis utánanyúlt, és tönkretette az életét.

Házak 1996, 33 perc

Szerkesztő-riporter: Bojtár B. Endre

Operatőr: Varga Szabolcs

Rendező: Szántó Ferenc

Snittek a filmből

I. Debreceni menekülttábor, 1996. A kojicinovaci (Janja környéki) Gina siratja a házát. Gina szerb, a férje muzulmán, féltette a férjét és annak családját, azért kellett elmenekülnie. Úgy tudja, a házába „valami szerbek” költöztek be. Azt üzeni nekik, hogy költözzenek ki onnan, hiszen nem az övék. „Ha Allah madárrá változtatna, akkor egy bombát fognék a csőrömbé, odarepülnék, és rádobnám a házamra. Ha nem lehet az enyém, ne legyen másé sem!” mondja.

Kojicinovac, Janja, a forgatás idején szerb fennhatóság alatt. Gina aprócska házában a filmesek a Sanski Most-i szerb Ratkot és feleségét találják. Ratkoék egyszerű munkások, maguk is menekültek, a házat illegálisan lakják. Két szép házat, istállót, gépeket kellett otthagyniuk. Azt üzenik Ginának, hogy köszönik, hogy ott lehetnek, s ha Gina egyedül jön, ott lakhat, esetleg muzulmán férje is eljöhet megnézni a házát. Gina holmijait őrzik az új lakók.

Sanski Most, a forgatás idején bosnyák kézen. Ratkoék házát vélhetőleg a bosnyákok lerombolták, felgyújtották, nincs hová visszatérniük.

II. Debreceni menekülttábor. Sead és Fadila bosnyák házaspár, a nő bosnyák nyelvet tanított a brckoi iskolában. Brcko ostromakor a gyerekeket elbújtatták és ők is bujkáltak. Az utolsó busszal hagyták el a várost. Szépen bebútorozott, két és fél szobás lakótelepi lakást kellett maguk után hagyniuk, festményt, bútorokat és 10000 márkányi készpénzt. Sead azt szeretné, ha az új lakók kiköltöznének a lakásából, hiszen nem az övék, és ők visszaköltözhetnének és újrakezdhetnék az életüket.

Brcko, a forgatás idején szerb kézen. A lakótelep, ahol Sead és Fadila lakott, épségben vészelté át a háborút. A lakás ugyan nincs fényes állapotban, de

lakható. Egy Jajcából elüldözött szerb család lakja éppen: Stevo, a felesége, a lánya és a fia. Nagyobb lakást hagytak ott Jajcában, ahonnan 10 perc alatt kellett elmenekülniük. Brckoban a hatóságok utalták ki számukra Seadék lakását. Azt állítják, semmi nem volt már ott Seadék holmijából. Stevoék nem akarnak visszatérni Jajcába: ők a „boszniai Szerb Köztársaságban” éreznék biztonságban magukat.

Jajce, a forgatás idején horvát kézen. Stevoék lakását a horvátok lerombolták, nincs is hová visszatérniük.

III. Gorazde, a forgatás idején bosnyák enklávé. Az egész város lerombolva. Az anonimitást kérő bosnyák férfi családját, 12 éves lányával egyetemben, saját szomszédjai irtották ki. A férfi a város védői közé tartozik. Nem akarja elhagyni többszintes házat, sőt, próbálja rendbe hozni a háború pusztításait.

Brcko, Brod, a forgatás idején szerb-bosnyák határ, melyet az IFOR felügyel. A muzulmán Hrustonak a szerbek felgyújtották a házat, 4 év után tér vissza ide, a szerb határhoz, hogy a házat rendbe hozza. Brckoba nem mer bemenni, ha nem lenne itt az IFOR, megvernék, vagy megölnék a szerbek, mondja. A háza ugyan áll, de nem biztos, hogy visszaköltözhetnek bele...